

De la pràctica d'enterrar els seus morts ha sigut comú deduir que les societats prehistòriques havien desenvolupat creences sobrenaturals. Per això, els objectes associats eren apreciats com les "ofrenes" necessàries per a un trànsit divers, en la seua duració i també en les verificacions a superar. Des d'una perspectiva més analítica, quan aquestes pràctiques aconseguixen una formalització arqueològica se situen en una posició substantiva en la jerarquia de les capacitats que poden ser

UN DELS NOSTRES.

NOTES PER A UNA ARQUEOLOGIA DE LES PRÀCTIQUES FUNERÀRIES DELS CAÇADORS PREHISTÒRICS DE LA PENÍNSULA IBÈRICA

J. EMILI AURA TORTOSA
Universitat de València

utilitzades per a argumentar què és el que ens fa humans: des de la socialització tècnica al llenguatge i des d'ací recorrent les complexes vies que desemboquen en la construcció de la simbolització col·lectiva (Leroi-Gourhan, 1965).

L'Arqueologia paleolítica ha centrat la seua investigació en l'expressió material d'aquestes capacitats: per un costat l'Art paleolític i l'adorn personal, per un altre, les pràctiques funeràries. Sobre la primera agrupació hi ha una nombrosa documentació en aquest extrem d'Europa que està permetent investigar la cartografia de l'adorn (Álvarez, 2006), els sistemes compartits de representació, la història dels intercanvis entre grups distants (Sauvet et al., 2008), sense oblidar els llaços tècnics entre la cadena de societats que els van sustentar (Tiffagom, 2006); sobre el seu significat, es pot con-

tinuar discutint. Pel que fa a la segona de les categories, l'escassetesa d'enterraments paleolítics-epipaleolítics a la Península Ibèrica és tan significativa com la seua explosió final, associada als últims caçadors prehistòrics (Arias i Álvarez, 2004).

Aquest plantejament presenta els codis gràfics, els sistemes de representació —incloent-hi també els atribuïts a les identitats individuals i grupals— i les pràctiques funeràries com a parts solidàries de la simbolització social, encara que la valoració de cada un d'aquests elements ha sigut molt desigual al llarg del temps. Quan, M. Sanz de Sautuola va plantejar que el jaciment arqueològic d'Altamira havia de ser relacionat amb les figures pintades i gravades de les seues parets, ja havien sigut referenciades les restes humanes paleolítiques aparegudes en La Madeleine o Le Placard. Això no obstant, la capacitat comuna de simbolització implícita en aquestes accions no va ser relacionada, i així Cartailhac (1886) inclou en *Les Ages Préhistoriques de l'Espagne et du Portugal* una figura amb la dispersió de les tombes en el primer *cementeri* mesolític, però no esmenta l'art paleolític d'Altamira, possiblement per altres motius ja coneguts com li va retraure Vilanova (Fig. 1).

A principi del segle xx, el debat sobre el significat de les pràctiques funeràries en el passat disposava de dades subministrades per l'Etnografia i la Història. L'anàlisi plantejada per l'escola sociològica francesa, amb Durkheim i Mauss al capdavant, sobre el culte als avantpassats no va tindre gran transcendència ni en la metodologia ni en la interpretació arqueològiques, però la seua influència sí que pot rastrejar-se en la importància atribuïda a la simbolització col·lectiva (cf

Bartel, 1982; Delgado, 1996), amb una clara repercussió en la historiografia *post-breuiliana* de l'Art paleolític. Per la seua banda, l'Antropologia social britànica va valorar les pràctiques funeràries com una expressió ritual que requeria ser analitzada des de la perspectiva de la seua funció social (Radcliffe-Brown, 1945). Un plantejament també empíric havia desenvolupat l'Arqueologia soviètica des dels anys trenta del segle xx, considerant que els costums funeraris reflectien els trets bàsics de l'estructura social i prestant una especial atenció a la identificació de la família nuclear patriarcal com a unitat social bàsica (Alekhin, 1983).

A pesar de l'optimisme d'alguns arqueòlegs a l'hora d'utilitzar l'analogia etnogràfica en la interpretació de les pràctiques funeràries, la veritat és que els exemples aportats per Ucko (1969) destaquen la diversitat i la complexitat dels comportaments rituals en relació amb la seua expressió material. Així, la multiplicitat d'accions que l'Etnografia documenta durant la seua execució, els contextos i temps singulars en què es duen a terme o la variabilitat simbòlica atribuïda —respecte al difunt, als ancestres o entre els vius— no permeten una relació mecànica amb un registre arqueològic que en la major part de les ocasions és estudiat a la recerca de desigualtats.

Un treball molt referenciat de Binford (1971) enllaça amb aquesta última afirmació, en plantejar que la diversitat de pràctiques funeràries que l'Antropologia documentada no ha de ser entesa en termes purament de conducta sinó en relació amb la variabilitat formal i organitzativa dels sistemes socials. La forma i l'estructura d'aquestes pràctiques estan condicionades pel grau de complexitat i per les característiques de la societat

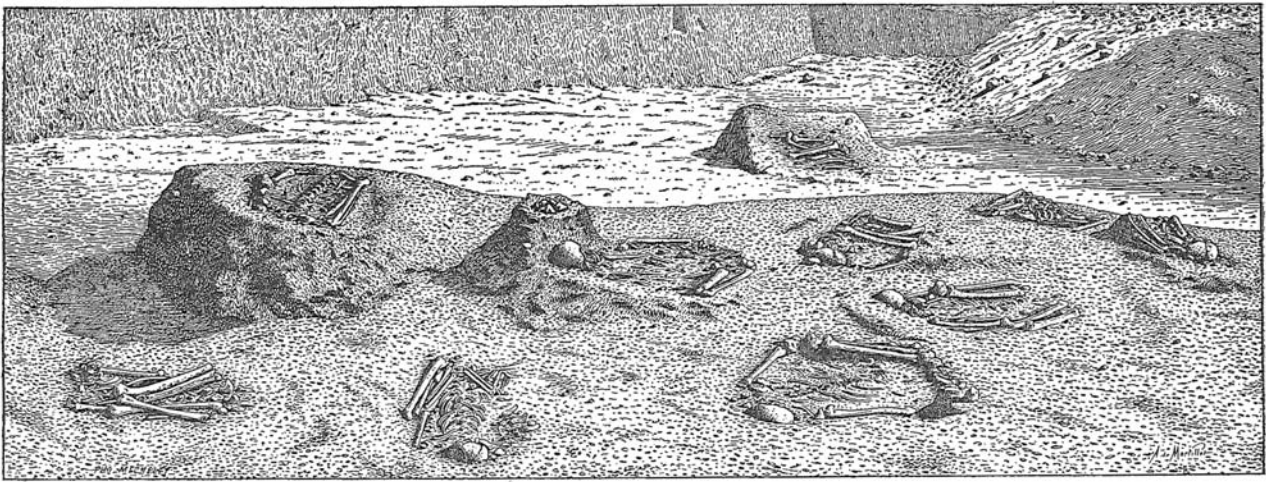

Fig. 69

VUE D'UNE TRANCÉE OUVERTE DANS LE KJEKENMOEDDING DIT LE CABEÇO D'ARRUDA, ET AU NIVEAU RENFERMANT DES SQUELETTES HUMAINS.

(D'après les photographies de la Section géologique).

Figura 1. Dispersió de restes humanes en el closquer de Cabeço de Arruda (Cartailhac, 1886).

mateixa, plantejant que hi ha una correlació estreta entre la complexitat subsistencial i social.

En els últims anys s'aprecia una perspectiva més etnosociològica que socioeconòmica en l'estudi d'aquestes qüestions. En el fons, el que s'està investigant a través de la complexitat desigual i la *riquesa* que mostren les pràctiques funeràries del paleo-epipaleolític i mesolític és la construcció d'identitats mitjançant la simbolització i la seua diversa expressió material en el que convenim anomenar *cultures*.

Algunes línies obertes poden exemplificar uns objectius que, en general, estan condicionats per l'escassa informació disponible sobre molts dels aixovars funeraris, recuperats en excavacions realitzades fa dècades. En primer lloc, els adorns han sigut utilitzats com un índex de diferenciació ètnica, com un marcador grupal, en tractar-se d'objectes sense correlació directa amb l'edat o el sexe dels difunts (Newell et al., 1990; d'Errico i Vanhaeren, 2000); una orientació pròxima al concepte de *territoris socials* de J.G. Clark (1975), encara que construïda en aquest cas amb elements més tec-

noeconòmics que simbòlics. Uns altres autors han aprofundit en l'anàlisi de les formes de diferenciació social horitzontal i vertical dels últims caçadors, assumint que ritual i aixovar funeraris reflecteixen tant l'estatus com la societat (Clark i Neeley, 1987). Més recentment, s'han destacat els canvis en la consideració social dels individus infantils i els grups d'edat (Vanhaeren i d'Errico, 2001; Zilhão 2005), el sentit dels soterraments múltiples, la identificació d'individus amb greus patologies (Formicola, 2007), la difícil avaluació de les lesions osteològiques com prova de la violència entre individus i grups (Jackes, 2004) o la paleodemografia dels últims caçadors (Jackes i Meiklejohn, 2008).

L'home que va sorgir del fred

A finals del 1998 es va excavar un enterrament infantil a l'Extremadura portuguesa (Zilhão i Trinkaus, 2002). Les preguntes obertes a partir del seu estudi continuen sent nombroses, però en aquest text interessa destacar que el xiquet de Lagar Velho és l'enterrament humà més antic descrit fins ara a la Península Ibèrica (25-24500

Figura 2. Enterrament infantil de Lagar Velho.

anys BP) que s'haja excavat amb una metodologia moderna. Aquesta circumstància permet conèixer que tant la preparació del lloc, la col·locació del cos, la disposició "d'ofrenes" (carbó en el fons de la fossa i parts anatòmiques de cérvol i conill), la seua posició estesa i cobert de pedres, amb una nítida empremta de pols d'ocre roig coincidint amb el perímetre del vestit i amb uns senzills adorns (dos gasteròpodes marins i quatre canins atrofiats de cérvol, perforats), constitueixen l'expressió material d'unes pràctiques funeràries no documentades amb anterioritat a Ibèria (Fig. 2). Al mateix temps, ritual i aixovar permeten traçar vincles amb altres enterraments del gravetià europeu, aportant dades sobre les pràctiques funeràries de la primera meitat del paleolític superior (Zilhão i Trinkaus, 2002; Zilhão, 2005).

De la lectura crítica de la documentació disponible a la Península Ibèrica podria concloure's que el seu nombre és reduït en comparació amb allò ocorregut a França, Itàlia o Europa centreoriental (Binant, 1991; Riel-Salvatore i Clark, 2001; Mussi, 2001; Zilhão, 2005). Si descomptem els enterraments qüestionats i descartats, el resultat és que en tres jaciments hi ha dades raonables sobre altres enterraments més, mentre que en

més de vint llocs s'han descrit restes humanes "soltes", tant cranials com postcranials; en definitiva, hi ha una documentació molt desigual.

En l'inventari elaborat per a aquest text, s'han arreglat algunes dades bàsiques de cada enterrament referides a la fase arqueològica amb la qual s'associa, l'edat, el sexe, els elements de preparació, el cobriment i la disposició del cos, així com les grans categories de les possibles "ofrenes": presència de carbó i llars, restes de fauna, artefactes lítics i ossis, ocre i adorns; en el llistat s'inclou també, quan ha sigut possible, l'any del seu descobriment (Taules 1-2). Dels tres llocs, només Lagar Velho aporta dades significatives, ja que en Parpalló no es van reconèixer (Pericot, 1942) i sobre Cova Fosca només s'han publicat dades preliminars (Olària, 2002-03). Quant als casos qüestionats, o no ha tingut una contrastació posterior o s'han plantejat suficients reserves com per a incloure'ls en aquesta secció (González Morales, 1997, entre altres). Com descartats s'inclouen aquells soterraments que han proporcionat resultats radiocarbònics de la Prehistòria recent (Nerja-1 i cranis d'Urtiaga).

En general, la major part de les restes "soltes" inventariades com a paleolítiques-epipaleolítiques per-

Epipaleolític	Any	UA ¹	Sexe ²	Edat	Base	Cubrició ³	Posició	Foc ⁴	Fauna	Ind. Lítica	Macro ⁵	Ind. Óssia	Ocre	Gastròpodes	Dents perfor.	Altres
Los Azules	1976	Az	M	Adult	Fossa	Còdols-Lloses	Estés, supí	H?	Banya, crani, Meles	.	C	.	.	Modiolus		
Nerja T-13	1982	EM	F	18-20	Fossa?	P	Decúbit lat. dret			.			.			
Qüestionats																
La Paloma-2	1914	Az		>10												
Descartats																
Roc del Migdia	1981-82	Mediev.	F													
Paleolític Superior																
Parpalló-1	1930	S	F	17-18		P		H								
Lagar Velho	1998	G		5	Fossa	P	Estés, supí	C	Pelvis Cervus, 1 conill				Vestit	2 Litorines	4 Cervus	
Cova Fosca	2005	MSF-EM				P	Estés, supí	H	Capra pyrenaica, banyes							
Cranis																
Malladetes	1948	G		Infantil	Fornícula	Bloc	Depòsit 2°	C		.						
Cova Beneito 1	1980-90	S	F	Adult-jove		L amb ocre	Depòsit 2°			.	Pe		.			1 bivalve
Cova Beneito 2	1980-90	S				L amb ocre	Depòsit 2°			.	Pe		.			1 bivalve
Qüestionats																
Abric Romani	1909-11	A?		Desaparegut			Coveta Nord						.	Nassas, etc.	(Felins + Cervus)	
Reclau Viver	1940-49	G		Desaparegut												
Nerja V-2	1963	S?	F	Adult	¿fossa?-IX		Estés, supí									
Nerja V-3	1963	S?	F?	Adult	¿fossa?-VIII		Estés, supí									
Nerja V-4	1963	S?		Infantil	¿fossa?-VIII		Fetal									
Morín-I	1968-69	A		Pseudomorfo			Lat. esq., flexionat	H	1 cèrvid juvenil + vert.	.						
Morín-II	1968-69	A														
Morín-III	1968-69	A		Pseudomorfo												
Morín-IV	1968-69	A														
Descartats																
Nerja V-1	1963	Neolít.	M	Adult	¿fossa?-VIII	P				.	C			Iberus sp		
Urriaga B1	1936	Bronze	M	Adult												
Urriaga A1	1936	Bronze	M	Vell												
Urriaga B2	1936	Bronze	F	Adult												

Taula 1. Llistat dels enterraments del paleolític superior i epipaleolític de la Península Ibèrica. 1: Aurinyacià (= A), Gravetià (= G), S (= Solutrià), Magdalenià (= M), Epipaleolític (= EM) i Azilià (= Az). 2: Masculí (= M), Femení (= F). 3: Pedres (= P), Llosa (= L). 4: Llar (=H), Carbó (= C). 5: Còdol (= C), Percussor (= Pe).

tanyen al crani i mandíbula, mentre que els ossos llargs estan menys representats. En dos casos s'ha descrit algun tractament intencional en la disposició de les restes, i en ambdós es tracta de fragments cranials. En Malladetes es va anotar en els diaris que l'occipital fou dipositat en una fornícula de la paret de l'abric, davall d'un bloc amb carbons i restes òssies (Arsuaga et al.,

2002: 300). En Cova Beneito s'ha descrit un enterrament secundari de restes de cranis pertanyents a dos individus, disposats entre la paret i una gran pedra encaixada amb restes d'ocre, associats a dos nuclis, un percussor, una bola d'ocre i una petxina de bivalve perforada (Iturbe et al., 1993: 73, fig. 40). Amb l'excepció d'aquestes referències, les dades sobre el context de la

Cantàbric	Any	UA ¹	Sexe ²	Edat	Base ³	Cubrició	Posició	Foc ⁴	Fauna	Ind. Lítica	Macro ⁵	Ind. Óssia	Ocre	Malaco-fauna ⁶	Dents perfor.	Altres ⁷
Braña-Arintero-1	2006	M	M	30-35	Sòl		Decúbit lateral esq.	C								
Braña-Arintero-2	2006	M	M	40	Sòl		Agrupat	C					.		24 Cervus	
Aizpea	1991	MG	F	30		Pedres	Lat. flexion.									
J3	2001	M	M	30-40			Lat. flexion.									
El Truchiro	2000-02	As	F?				Estés			.						Cerastoderma
Los Canes I	1980-90	M	M	Vella	Fossa				Cervus: escápula						3 Cervus	Cepaea nemoralis
Los Canes II	1980-90	M	F	Jove	Fossa		Lat. flexion.		Capra pyrenaica: frontals		C	.		61 Trivia, 3 Littorina	1 Cervus	Callista chione
Los Canes II (pie)	1980-90	M														
Los Canes III-a	1980-90	M	M	Adult	Fossa	Terra / pedres	Flexionat									
Los Canes III-b	1980-90	M		Infantil		Terra / pedres			Rupicapra, Cervus, Sus							
Tío Bustillo XI	2001	M			Sòl	Cap	Lat. flexion.									
Colomba	2001	As	M	Adult												
Molino de Gasparín	1926	As			Fossa	Túmul			Cervus: tibia		3 P As					
Probables																
Cuartamentero	±1970	As	M	60												
Poza l'Egüa	2000	As	M													
Balmorí	1916	As		10												
Mazaculos	1977	As	M	Adult												
Mediterrani																
C. Mas Nou-1	2002	MG	M	25-35	Fossa	Lloses-Fusta?	Estés		Capra pyrenaica: banyes	.		.	.			
C. Mas Nou-2	2002	MG	F	20-25			2°									
C. Mas Nou-3	2002	MG		5 a 6			2°									
C. Mas Nou-4	2002	MG		4 a 6			2°									
C. Mas Nou-5	2002	MG		3 a 4			2°									
C. Mas Nou-6	2002	MG		Perinatal			2°									
El Collao-I	1987-89	M	F	>18	Fossa		Ossos agrup.								?	
El Collao-II	1987-89	M	F	>18	EP	Llosa	Flex. lat. esq.								?	
El Collao-III	1987-89	M	M	>18	EP		Flex. lat. dret								?	
El Collao-IV	1987-89	M	M	>18	EP		Flexionat			.					?	
El Collao-V	1987-89	M	F	>18			Flex. lat. dret								?	
El Collao-VI	1987-89	M	M	>18	EP		Flex. lat. dret		Cervus elaphus: banyes	.	1C				?	
El Collao-VII	1987-89	M	F	>18			Flex. lat. esq.								?	
El Collao-VIII	1987-89	M	M?	15 a 18			Restes=2°?								?	
El Collao-IX	1987-89	M	M?	12 a 17			Restes cranials=2°?			.	1C				?	
El Collao-X	1987-89	M		Perinatal	Fossa		Restes=21%								?	
El Collao-XI	1987-89	M	M	>18			Vertical sobre pedra			.			.		?	
El Collao-XII	1987-89	M	M	41-60			Flex. lat. dret			.	2C	.	.	Cardium		G.D.
El Collao-XIII	1987-89	M	M	18 a 22	EP		Flex. lat. esq.			.			.	?		G.D.
El Collao-XIV	1987-89	M	M	41-45	EP		Flex. lat. esq.			.				?		
El Collao-XV	1987-89	M		12 a 17			¿Crani 8770?							?		
Probables																
Penya Comptador	2000	E-M		Adult	EP		Agrupat			.					1 Col.	
Penya Comptador	2000	E-M		15	EP		Restes									
Penya Comptador	2000	E-M		8 a 9	EP		Restes									

Taula 2. Llistat dels enterraments del Mesolític de les regions cantàbrica i mediterrània. 1: E-M (= Epipaleolític – Mesolític), Mesolític (= M), MG (= Mesolític Geomètric) i Asturià (= As). 2: Masculí (= M), Femení (= F). 3: Entre Pedres (= EP). 4: Carbó (= C). 5: Còdol (= C), Pics asturians (= P As). 6: Columbella (= Col.) 7: Gast. dolsaüquicoles (=G.D.)

	9 - 8500 BP	8.5 - 8000 BP	8 - 7500 BP	7.5 - 7000 BP	7 - 6500 BP	6.5 - 6000 BP	
Atlàntic	-	-	2 (1 _c)	9 (9 _c)	8 (8 _c)	1 (1 _c)	20
Cantàbric	1	2	-	3 (2 ^{cc})	5 (4 ^{cc})	3 (1 ^{cc})	14
Mediterrani	3 (1 _c - 1 ^{cc})	1 (1 _c)	2 (2 _c)	1 (1 ^{cc})	1 (1 ^{cc})	-	8
Nombre dates	4	3	4	13	14	4	42

Taula 3. Ordenació per trams de 500 anys de les datacions radiocarbòniques directes sobre restes humanes associades a contextos mesolítics. Entre parèntesis s'anota el nombre de dates obtingudes en cementeris a l'aire lliure (c), en cementeris a cova (cc) i sobre restes "soltes" (sense especificar).

majoria de les restes humanes són genèriques i han arribat a convertir-se en una descripció del que és evident quan no deriva en especulació.

Al final del paleolític superior, entorn de 11500 anys BP, s'aguaita la combinació de vells i nous trets que més tard seran característics del mesolític. Aquesta situació renova arguments sobre les *arrels* de l'epipaleolític que han sigut descrites en diversos components —des dels equips materials al grafisme mobiliari, l'adorn o l'economia (Fortea, 1973; Aura, 2001; Aura et al., 2009). Entre els elements de continuïtat es pot citar el fet que es tracta també d'enterraments en l'interior de coves-abrics, de caràcter individual i practicant una fossa que posteriorment és recoberta amb pedres o lloses, i terra; sobre els aixovars es pot consultar allò que s'ha resumit en les taules. En aquest inventari s'han considerat com epipaleolítics els enterraments de Los Azules i Nerja-Torca, i queda com qüestionada la referència de La Paloma-2 i com descartat el Roc del Migdia, en haver proporcionat un mesurament radiomètric històric (Taula 1).

El seu menor nombre, en comparació amb el paleolític superior, és una dada relativa si tenim en compte que la duració temporal de l'epipaleolític se situa en un poc més de 2000 anys, respecte als més de 20000 del paleolític superior; una il·lustrativa quantificació ja plantejada a escala europea per Clark i Neeley (1987). Un altre tret que estableix diferències respecte al Paleolític és el nombre de jaciments que contenen restes humanes i el nombre d'individus representats. La mostra és

reduïda, però indica algun canvi. Les restes post-cranials estan millor representades i en dos dels tres jaciments es diagnostica la presència de diversos individus, incloent infantils (Taula 2). És inviable especular en termes generals si es tracta d'arreplegues diacròniques de restes per a la seua agrupació —algun tipus de pràctiques secundàries derivades d'amortitzacions—, o si té una explicació de tipus catastròfic; la veritat és que aquests trets són més mesolítics (Arias et al., 2009).

Mort entre les flors

Al breu però rigorós refredament que va suposar el Younger Dryas (ca. 11-10000 BP) el va succeir un més llarg període temperat i humit que va permetre l'expansió dels boscos caducifolis i la ràpida reculada de les marjals costaneres per l'ascens del nivell de les aigües marines. A mesura que ens endinsem en l'holocè, els caçadors-recol·lectors-pescadors es van convertir, cada vegada més, en els caçadors del bosc (Aura, 2001).

Anys arrere, un inventari amb perspectiva continental dels soterraments del mesolític europeu situava el seu nombre en una miqueta més de 1600 (Grünberg, 2000). Els *concheros* de Portugal —llocs a l'aire lliure localitzats en els estuaris del Muge, Sado o Mira— concentren uns 400 individus (Cunha et al., 2003) i al voltant de 40 en la resta d'Ibèria (cf. Arias et al., 2009 vs Taula 2). Una comparació del nombre d'enterraments paleolítics i mesolítics indica que en uns pocs segles es concentren deu vegades més inhumacions que les

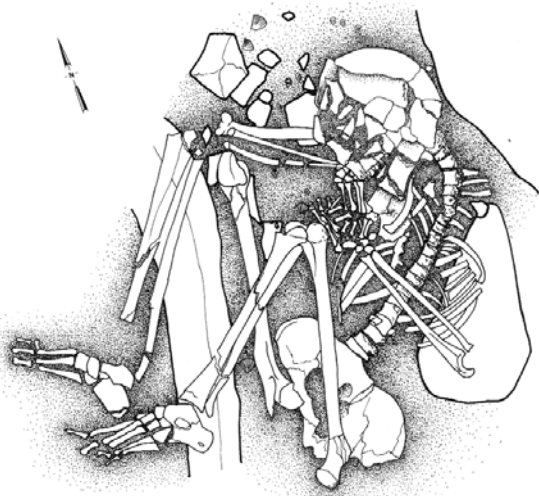

Figura 3. El Collado, enterrament VI (segons VV. AA., 2008).

registrades durant mil·lennis; a més, es reconeixen ara autèntics cementeris.

La distribució temporal i regional dels enterraments mesolítics també permet un comentari. Hem aconseguit compondre, per a tot Ibèria, un llistat de cinquanta-set datacions radiomètriques obtingudes sobre mostres de restes humanes paleo-epipaleolítiques (dotze dates) i mesolítiques (45 dates); d'aquestes, 43 poden ser considerades com a *coherents* atenent a la mostra datada, el seu context, els valors estadístics i l'avaluació dels seus excavadors: dos del paleolític final i la resta del mesolític. La majoria d'aquestes dates s'agrupen a partir de 7500 anys BP i els seus últims segles se solapen amb l'expansió dels primers agricultors (Taula 3). De fet, els llocs portuguesos i cantàbrics del tram més recent es poden considerar *contemporanis* del primer neolític peninsular (Zilhão, 1993; Arias i Álvarez, 2004; Arias et al., 2009). En definitiva, una bona part de les dates d'aquesta segona meitat està referida a enterraments que formen part de cementeris a l'aire lliure, quan el nombre d'individus potencialment datables s'incrementa notablement.

Deixant de banda allò esdevingut a Portugal, és interessant recalcar que en la majoria de llocs cantàbrics es descriuen enterraments d'un únic individu, excepte en Los Canes (Arias i Pérez, 1999) i en el recentment publicat jaciment de Braña-Arintero (Vidal et al., 2008) ja en el vessant sud de la serralada. Aquesta situació és un poc distinta en la regió mediterrània, on el comú és trobar pocs jaciments però amb successius enterraments: El Collado (VV. AA., 2008), Cingle del Mas Nou (Olària, 2002-03) i, amb dubtes, la Peña Comptador (Aura et al., 2006). Restes "soltes" de diversos individus s'han recuperat en el Tossal de la Roca (Cacho et al., 1995) i Coves de Santa Maira (Aura et al., 2006).

El Collado d'Oliva és un cementeri a l'aire lliure vinculat a un *conchero*, molt semblant als descrits a Portugal, en el qual es van recuperar, almenys, quinze enterraments amb dates directes sobre restes humanes entre 8760 ± 100 i 7570 ± 120 anys BP (VV. AA., 2008). Aquesta duració de l'ús del cementeri és poc usual i també ho és la seua antiguitat, ja que el comú és trobar les seues dates en els últims tres trams de la taula anterior, encara que a aquestes dates no se'ls ha realitzat cap tipus de correcció, per l'efecte reservori, que cal aplicar en el cas de dietes amb una aportació significativa d'origen marí (Fig. 3). Sobre el Cingle del Mas Nou hi ha un text de la seua excavadora en aquest mateix volum (cf. Olària) i sobre la Peña s'està ultimant un treball; es tracta d'un lloc que conserva restes parcials al menys de tres individus, segons l'estudi de M. Paz de Miguel (Aura et al., e.p.).

En ambdues regions la inhumació majoritària és individual, sobre el sòl, en fossa o entre pedres (Taula

Figura 4. Los Canes, enterrament II.

2), encara que n'hi ha alguna de doble (Los Canes, estructura III, (Fig. 4) i múltiple (Cingle del Mas Nou). També s'han descrit possibles agrupacions de restes i afeccions d'antigues tombes per la pràctica de nous enterraments, cas de Los Canes, estructura II (Arias i Pérez, 1999) o d'algunes agrupacions de poques restes a El Collado —potser els enterraments I, VIII, IX i X—; la reobertura de la tomba en diversos moments s'ha argumentat per a explicar el cas del Cingle del Mas Nou. També en les dues regions es documenten enterraments perinatals-infantils associats a adults, a diferència d'allò que s'ha assenyalat per a Muge, on aquests individus estaven segregats dels adults (Roche, 1988).

Com s'ha assenyalat, encertadament, contrasta la millor conservació i articulació dels esquelets aïllats respecte dels llocs amb múltiples inhumacions, on sovint apareixen individus desarticulats i incomplets (Arias et

al., 2009). Aquesta situació ha portat a plantejar la possibilitat que hi pogué haver existit algun tipus de marcador que servira de referència i memòria sobre la ubicació de la tomba. Respecte d'això es pot indicar que l'enterrament Collado VI és el que conserva un percentatge més gran de restes (75 %) i sobre les terres i pedres que el cobrien s'ha descrit un llit de banyes de *Cervus elaphus*, que recorda allò excavat a Téviac (Péquart et al., 1937) i allò referit en el Cingle, en aquest cas de *Capra pyrenaica* (Olària, 2002-03).

Algunes evidències semblen suggerir algun tipus de separació, temporal i espacial, entre àrees d'hàbitat i enterraments-cementers encara que les dades són encara escasses i variables. Altres contextos menys formalitzats obrin la possibilitat que existiren altres formes de tractament dels cadàvers (cf. Aura i Morales, aquest volum).

Paleolític superior - Epipaleolític ca. 34000 - 9000 anys BP	Mesolític ca. 9000 - 6200 anys BP
<ul style="list-style-type: none"> - PF individuals // pocs individus - pocs soterraments // rituals definits - moltes restes 'soltes' // no hi ha explicació tafonòmica - soterraments 'secundaris' - visibilitat nul·la: coves 	<ul style="list-style-type: none"> - PF individuals i múltiples // coves i cementeris - soterraments associats // rituals definits i diversificats - poques restes "soltes" // - agregació de difunts, altres rituals - major visibilitat: aire lliure ¿marques de referència?
Nombre soterraments: 5	Nombre soterraments: ± 440

Taula 4. Trets formals elementals de les pràctiques funeràries (PF) dels caçadors prehistòrics de la Península Ibèrica.

Conclusions temptatives sobre una Arqueologia dels enterraments

«on aurait tort de penser que la dette, le don, le pouvoir et l'identité, ou encore le voyage du mort vers l'au-delà sont les seules préoccupations/actions collectives mises en gestes et en matière lorsque survient un décès ou lorsqu'il s'agit de composer avec les morts anciens. Au-delà des «rites de mort», ce ne sont alors ni le mort, ni les morts qui sont directement en jeu, mais la mort» (Lemonnier, 2008).

Plantejar que les pràctiques funeràries tenen una dimensió social és raonable i hi ha una llarga tradició antropològica que considera que són reflex de l'estructura de les societats en què es van produir, ja siguen extintes, històriques o prehistòriques. Dins d'aquesta tradició, o almenys en una part rellevant d'ella, es comparteix l'interès per "classificar" les societats en tipologies socials. El trasllat d'aquest procediment evolucionista a les pràctiques funeràries resulta una extensió lògica i l'Arqueologia ha usat l'analogia etnogràfica com un full de ruta en la investigació de processos socials, les formes d'expressió de l'estatus o la simbolització col·lectiva.

En el cas de les pràctiques funeràries dels caçadors prehistòrics hi ha algunes qualitats de les dades que quasi mereixen el rang d'estructurals. El primer és que la seua naturalesa arqueològica hauria de ser decisiva per a triar aquelles dades més pertinents per a identificar les

possibles posicions socials simbolitzades (Tainter, 1978); cal recordar que les reserves plantejades per Ucko (1969) sobre la utilització de dades etnogràfiques encara estan vigents (cf. Lemonnier, 2008). El segon és la seua expressió desigual al llarg del temps, amb grans buits d'informació, junt amb agrupacions regionals destacades: els enterraments del gravetià oriental, de l'epigravetià italià, del badegulià-magdalenianès francès o del mesolític portugués. Aquesta fragmentació no impedeix identificar elements rituals i components materials comuns entre regions distants (Binant, 1991; Riel-Salvatore i Clark, 2001; Zilhão, 2005).

En la Península Ibèrica, l'escassetat i discontinuïtat de les pràctiques funeràries al llarg del temps, així com les diferències entre regions, són també aspectes ja assenyalats en els principals treballs (Arias i Álvarez, 2004). No obstant, una simple comparació de trets elementals, als quals hem unit anotacions de caràcter més aviat intuïtiu, permet apreciar pautes formals pròpies per a cada agrupació. La taula 4 pot servir com una primera caracterització del que es coneix arqueològicament, encara que aporta ben poc al coneixement de l'estructura i dels principis d'organització dels sistemes socials prehistòrics (Tainter, 1978).

Més enllà de la seua desigual duració temporal i del creixement demogràfic que s'associa a l'Holocè, la comparació suggereix canvis, possiblement de divers abast:

a) El binomi pocs enterraments, sempre individuals, i un nombre important de restes “soltes” caracteritza el paleolític superior-epipaleolític.

En absència d'estudis tafonòmics, no es pot assegurar que procedesquen de cadàvers simplement abandonats o si han tingut algun tipus de tractament i manipulació; només en el crani Beneito-1 s'han descrit senyals de talls i raspaments (Iturbe et al., 1993). Açò converteix les inhumacions individuals, i el depòsit singular d'algunes restes cranials, en les úniques pràctiques funeràries conegudes entre ca. 34000 i 9000 anys BP. Aquestes pràctiques van tindre lloc a coves i abrics, ocupant posicions protegides: prop de la paret (Lagar Velho, Los Azules, Malladetes, Beneito) o de grans lloses (Parpalló). Elements a destacar són que les “ofrenes” vinculades es componen dels mateixos equips tècnics, lítics i ossis, que és usual trobar en els contextos funcionals dels mateixos jaciments. Una cosa semblant ocorre amb els objectes d'adorn, majoritàriament fabricats sobre malacofauna marina i dents perforades, sense que s'hagen descrit alguns dels objectes en os i banya als quals s'ha atribuït un major valor simbòlic *per se*: peces d'art mobiliar amb relats gràfics figuratius o no, bastons perforats, rodets, bronzidores, així com objectes fabricats sobre materials poc usals —marfil, ambre, atzabeja o dents de mamífers marins— (Corchón, 2005; Álvarez, 2006).

Hi ha una extensa literatura sobre el caràcter igualitari de les societats de caçadors paleolítics, en la qual s'argumenta que l'edat i el gènere semblen ser quasi els únics factors de diferenciació social. A Ibèria, el nombre d'enterraments i les escasses “ofrenes” no permeten

Figura 5. Ullals de cérvol associats a l'enterrament de Braña-2.

discutir si aquestes reflecteixen rangs individuals o simplement habilitats, capacitats i *possessions* d'uns pocs materials que, com acabem de relatar, no formen part de les categories més simbòliques o exòtiques. Aquests objectes tenen una distribució fitada regionalment i, per tant, un valor més *grupal* que individual.

b) El binomi enterraments associats, no sempre individuals i amb agregacions, i un nombre reduït de restes “soltes” caracteritza el mesolític (ca. 9000-6200 BP). En les regions mediterrània i atlàntica la majoria d'inhumacions procedeixen de cementeris a l'aire lliure, mentre que en la cantàbrica es van

utilitzar abrics i coves, amb enterraments múltiples en algun cas. El comú és la inhumació en fosses, en posicions sovint flexionades, encara que no falten exemples sobre el mateix sòl de coves i sense cap cobriment (Vidal et al., 2008) o la possibilitat de cobertes de fusta per a facilitar la incorporació de noves inhumacions (Olària, 2002-03). La disposició insòlita dels cadàvers, forçada fins i tot, té també una àmplia distribució: l'individu "assegut" núm. 6 de Le Parc du Château (Verjux, 2003: fig. 36.6), la sepultura M del closquer de Téviec (Péquart et al., 1937: planche IV, 2) o el nº XI d'El Collado, que reposa recolzat sobre un bloc, quasi vertical (VV. AA., 2008). En definitiva, rituals més diversificats i que convindrà valorar si són només conseqüència de l'increment del seu nombre.

En aquest cas les ofrenes vinculades també es componen dels mateixos equips que és usual trobar en els contextos funcionals dels jaciments; només el punxó d'os i el bastó perforat de banya de l'estructura II de Los Canes (Fig.4) (Arias i Pérez, 1999) pot matisar aquesta valoració general, encara que resulta difícil argumentar símptomes d'asimetria social que permeten una consideració sobre formes de filiació estructurades en llinatges.

L'observació d'aquesta taula revela una qualitat no comentada fins ara i que no es dedueix de les dades sinó de la contextualització de les noves pràctiques funeràries. L'aparició dels cementeris ha sigut interpretada com a resultat de la formació de grups corporatius locals, els membres dels quals legitimen així l'accés al territori econòmic *grupal* (Saxe, 1970 en Chapman,

1981). Precisament, en un treball recent ens hem ocupat del sentit dels termes intensificació i diversificació aplicats a l'economia dels caçadors mesolítics del nostre àmbit, apreciament alguns canvis que estableixen certa distància respecte al paleolític-epipaleolític i, per descomptat, respecte al neolític (Aura et al., 2009). Indicis d'una certa intensificació econòmica i d'una major estabilitat territorial semblen acompanyar l'aparició dels primers cementeris mesolítics i encara que els llaços entre estos processos pareixen estrets la seua connexió no està suficientment argumentada. Es constaten anteriors pràctiques funeràries, com a soterraments individuals en xicotets abrics, junt amb necròpolis de diversos individus desenes en el cas de Portugal.

No pareix adequat tractar estes diferències com simples variacions i es pot pensar que durant el mesolític afloren transformacions més profundes, materialitzant-se en nous espais per al soterrament, rituals més diversificats i agregacions d'individus. La veritat és que tal com arreplega E. de Cartailhac en referir-se als comentaris de l'arqueòleg danés M. Worsaae sobre els closquers de la Florida i el Japó «a fait observer que, (...), l'anthropophagie étant généralement en relation avec les idées et les fêtes religieuses, on s'expliquerait mieux la formation des plus vastes *kjoekenmoeddings* (= *concheros*). Ils seraient les restes des fêtes célébrées par les habitants du voisinage et les offrandes aux dieux» (1886: 51). Disquisicions que més enllà del seu valor historiogràfic destaquen les diferències respecte al paleolític: agrupació de soterraments durant generacions i certa visibilitat dels cementeris associats als closquers.

Des de llavors, les formes d'oblidar-separar, conjurar-convocar, acomiadar-reviure un dels nostres sempre han sigut diverses; segurament, molt més que allò descrit fins ara per l'Arqueologia.

Agraïments

A Jesus F. Jordà Pardo li dec suggerents comentaris sobre la cronologia dels enterraments i, a més, la calibració del corpus de datacions radiocarbòniques obtingudes sobre les restes humanes paleolítiques, epipaleolítiques i mesolítiques de la Península Ibèrica. Les imatges del soterrament de Lagar Velho han pogut ser incorporades gràcies a la generositat de J. Zilhão; P. Arias Cabal ens ha aportat la que documenta l'estructura II de la Cova dels Canes i a Julio M. Vidal Encinas la corresponent als ullalets atrofats de cérvol perforats del soterrament de Braña-II. Les datacions de les restes de Coves de Santa Maira s'han obtingut dins del projecte HUM2004-05643 Hist i la investigació dels soterraments Solutrià i Magdalenian forma part del projecte HAR2008-03005.

Bibliografia

- ALEKSHIN, V.A. (1983): «Burial Customs as an Archaeological Source». *Current Anthropology* 24 (2), p. 137-149.
- ÁLVAREZ FERNÁNDEZ, E. (2006): *Los objetos de adorno-colgantes del Paleolítico superior y del Mesolítico en la Cornisa Cantábrica y en el Valle del Ebro: una visión europea*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- ARIAS, P. i PÉREZ, C. (1999): «Las sepulturas de la cueva de Los Canes (Asturias) y la neolitización de la región cantábrica». *Trabajos de Prehistoria* 47, p. 39-62.
- ARIAS, P. i ÁLVAREZ, E. (2004): «Iberian Foragers and Funerary Ritual. A Review of Paleolithic and Mesolithic Evidence on the Peninsula». En González Morales, M.R. y Clark, G.A. (eds.): *The Mesolithic of the Atlantic Façade: Proceedings of the Santander Symposium*. Tempe: Arizona State University Press, Anthropological Research Papers, 55. p. 225-248.
- ARIAS, P.; ARMENDÁRIZ, A.; DE BALBÍN, R.; FANO, M.A.; FERNÁNDEZ-TRESGUERRAS, J.; GONZÁLEZ, M.R.; IRIARTE, M.J.; ONTAÑÓN, R.; ALCOLEA, J.; ÁLVAREZ, E.; ETXEBARRIA, F.; GARRALDA, M.D.; JACKES, M., i ARRIZABALAGA, A. (2009): «Burials in the cave: new evidence on mortuary practices during the Mesolithic of Cantabrian Spain». En S. McCartan, R. Schulting, G. Warren y P. Woodman: *Mesolithic Horizons. Papers presented at the Seventh International Conference on the Mesolithic in Europe* (Belfast, 2005). Oxbow Books, p. 650-656.
- ARSUAGA, J.L.; MARTÍNEZ, I.; VILLAVERDE, V.; LORENZO, C.; QUAM, R.; CARRETERO, J.M., i GRACIA, A. (2001): «Fòssils Humans del País Valencià». En V. Villaverde (ed.): *De Neandertals a Cromanyons. L'inici del poblament humà a les terres valencianes*. València: Universitat de València. p. 265-322.
- AURA, J.E. (2001): «Cazadores emboscados. El Epipaleolítico en el País Valenciano». En V. Villaverde (ed.): *De Neandertales a Cromañones. El inicio del poblamiento humano en tierras valencianas*. València: Universitat de València. p. 219-238.
- AURA, J.E.; CARRIÓN, Y.; GARCÍA, O.; JARDÓN, P.; JORDÀ PARDO, J.F.; MOLINA, LL.; MORALES, J.V.; PASCUAL, J.L.L.; PÉREZ, G.; PÉREZ, M.; RODRIGO, M.J., i VERDASCO, C. (2006): «Epipaleolítico-Mesolítico en las comarcas centrales valencianas». En A. Alday (coord.) *El Mesolítico de muestas-denticulados de la Cuenca del Ebro y el Litoral Mediterráneo*. Vitoria-Gasteiz: Memorias de Yacimientos Alaveses 1. (Diputación Foral de Álava. Departamento de Cultura). p. 65-120.
- AURA, J.E.; JORDÀ, J.F.; MORALES, J.V.; PÉREZ RIPOLL, M.; VILLALBA, M.P., i ALCOVER, J.A. (2009): «Prehistoric Economy of Iberian Mediterranean Region, Spain (ca. 15000-7000 bp)». *Before Farming*.
- BARTEL, B. (1982) «A historical review of ethnological and archaeological analyses of mortuary practices». *Journal of Anthropological Archaeology* 1, p. 32-58.
- BINANT, P. (1991): *La Préhistoire de la Mort. Premières sépultures en Europe*. París, Errance, ed.
- BINFORD, L. R. (1971): «Mortuary practices: their study and their potential». En James A. Brown (ed.): *Approaches to the social dimensions of mortuary practices. Memoirs of the Society for American Archaeology* 25. p. 6-29.
- CACHO, C., FUMANAL, M.P.; LÓPEZ, P.; LÓPEZ, J.A.; PÉREZ RIPOLL, M.; MARTÍNEZ VALLE, R.; UZQUIANO, P.; ARNANZ, A.; SÁNCHEZ, A.; SEVILLA, P.; MORALES, A.; ROSELLÓ, E.; GARRALDA, M.D., i GARCÍA, M. (1995): «El Tossal de la Roca (Vall d'Alcalá, Alicante). Reconstrucció paleoambiental y cultural de la transició del Tardiglacial al Holoceno inicial». *Recerques del Museu d'Alcoi* 4, p. 11-101.
- CARTAILHAC, É. (1886): *Les âges préhistoriques de l'Espagne et Portugal*. París, Ch. Reinwald, Librairie-Éditeur.
- D'ERRICO, F. i VANHAEREN, M. (2000): «Mes morts et les morts de mes voisins. Le mobilier funéraire de l'Aven des Iboussières et l'identification des marqueurs culturels à l'Épipaléolithique». *Actes du Colloque International de Besançon* (octobre 1998). Presses Universitaires de Franc-Comtoises. Série Environnement, sociétés et archéologie, 1. p. 325-342.
- CLARK, J.G.D. (1975): *The Earlier Stone Age Settlement of Scandinavia*, Cambridge: Cambridge University Press.
- CLARK, G.A. i NEELEY, M.P. (1987): «Social Differentiation in European Mesolithic Burial Data». En P. Rowley-Conwy, M. Zvelebil y H.P. Blankholm (eds.): *Mesolithic Northwestern Europe: Recent Trends*. Sheffield, John R. Collis Ltd., 121-127.
- CORCHÓN, M.S. (2004): «El Arte mueble paleolítico en la cornisa cantábrica y su prolongación en el Epipaleolítico». En M.A. Fano (coord.): *Las sociedades del Paleolítico en la Región cantábrica*. Kobie, anejo 8, p. 425-474.

- CUNHA, E.; CARDOSO, F., I UMBELINO, C. (2003): «Inferences about Mesolithic lifestyle on the basis of anthropological data. The case of the Portuguese shell middens». En Larsson L., Kindgren H., Knutsson K., Loeffler D. & Kerlund A. (eds.): *Mesolithic on the Move: Papers presented at the Sixth International Conference on the Mesolithic in Europe, Stockholm 2000*. p.184-188. Oxford: Oxbow Books.
- CHAPMAN, R. (1981): «The emergence of formal disposal areas and the 'problem' of megalithic tombs in prehistoric Europe». En R. Chapman, I. Kinnes i K. Randsborg (eds): *The Archaeology of Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DELGADO, M. (1996): «Introducción» a E. Durkheim: *Clasificaciones primitivas (y otros ensayos de antropología positiva)*. Barcelona: Ariel Antropología.
- FORMICOLA, V. (2007): «From the Sungir Children to the Romito Dwarf». *Current Anthropology* 48 (3), p. 446-453.
- FORTEA, J. (1973): *Los complejos microlaminares y geométricos del Epipaleolítico mediterráneo español*. Salamanca.
- GONZÁLEZ MORALES, M.R. (1997): «Changes in the uses of caves in Cantabrian Spain during the Stone Age». En Bonsall, C. i Tolan-Smith, C. (eds.): *The Human Use of Caves*. BAR-International Series, 667. Oxford. p. 63-69.
- GRÜNBERG, J.M. (2000): *Mesolithische Bestattungen in Europa: Ein Beitrag zur vergleichenden Gräberkunde*. Internationale Archäologie, 40. Rahden-Westfalen.
- ITURBE, G.; FUMANAL, M.P.; CARRIÓN, J.S.; CORTELL, E.; MARTÍNEZ VALLE R.; GUILLEM P.M.; GARRALDA M.D., I VANDERMEERSCH, B. (1993): «Cova Beneito (Muro, Alicante): una perspectiva interdisciplinar». *Recerques del Museu d'Alcoi*, 2, p. 23-88.
- JACKES, M. (2004): «Osteological evidence for Mesolithic and Neolithic violence: problems of interpretation». In, Roksandif M. (ed.) *Violent Interactions in the Mesolithic: Evidence and Meaning*. p. 23-39. BAR International Series 1237. Oxford: Archaeopress.
- JACKES, M. I MEIKLEJOHN, C. (2008): «The paleodemography of central Portugal and the Mesolithic-Neolithic transition». En J.P. Bocquet-Appel (ed.): *Recent Advances in Palaeodemography: Data, Techniques, Patterns*. New York-Heidelberg, Springer Verlag. p. 209-258.
- LEMONNIER, P. (2008): «La mort, le mort, les morts, et les autres. Remarques d'anthropologue». En *Préhistoire, Anthropologie Méditerranéennes*, Tome 14. 2005-2008. p. 209-214.
- LEROI-GOURHAN, A. (1965): *El Gesto y la palabra*. Ediciones de la Biblioteca. Caracas: Universidad Central de Venezuela.
- MUSSI, M. (2001): *Earliest Italy: An overview of the Italian Upper Palaeolithic and Mesolithic*. New York: Kluwer Academic-Plenum Publishers.
- OLÀRIA, C. (2002/2003): «La muerte como rito trascendental. Los rituales funerarios del epipaleolítico-mesolítico y su probable influencia en el mundo megalítico». Castelló: *Quaderns de Prèhistoria i Arqueologia de Castelló*, 23. p. 85-106.
- PERICOT, L. (1942): *La Cova del Parpalló (Gandia,Valencia)*. Madrid: Publicaciones CSIC Instituto Diego Velázquez.
- PÉQUART, M. ET S-J.; BOULE, M., I VALLOIS, H. (1937): *Téviéc. Station-Nécropole Mésolithique du Morbihan*. Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, Mem. 18. París: Masson et Cie. Éditeurs.
- RADCLIFFE-BROWN, A.R. (1969): «Religion and Society». En *Structure and Function in primitive society* (Original de 1945). Londres: Routledge & Keagan Paul.
- RIEL-SALVATORE, J. I CLARK, G.A. (2001): «Grave Markers. Middle ans Early Upper Paleolithic Burials and the Use of Chronotypology in Contemporary Paleolithic Research». *Current Anthropology* 42 (4), p. 449-479.
- ROCHE, J. (1989): «Spatial organization in the Mesolithic sites of Muge, Portugal». En C. Bonsall (ed.) *The Mesolithic in Europe. Papers presented at the third International Symposium*, Edinburgh: John Donald. p. 607-613.
- SAUVET, G.; FORTEA, J.; FRITZ, C., I TOSELLO, G. (2008): «Crónica de los intercambios entre los grupos humanos paleolíticos. La contribución del arte para el periodo 20000-12000 años BP». *Zephyrus*, 61 (1). Salamanca. p. 35-61.
- TAINTER, J.A. (1978): «Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems». *Advances in Archaeological Method and Theory*, 1, p. 105-141.
- TIFFAGOM, M. (2006): *De la Pierre à l'Homme. Essai sur une Paléoanthropologie solutréenne*. Liège: Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège.
- UCKO, PETER J. (1969): «Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains». *World Archaeology* 1, p. 262-281.
- VANHAEREN, M. I D'ERRICO, F. (2001): «La parure de l'enfant de La Madeleine (Fouilles Peyrony). Un nouveau regard sur l'enfance au Paléolithique supérieur». *Paleo* 13, p. 201-240.
- VERJUX, CH. (2003): «The function of the Mesolithic sites in the Paris basin (France). New Data». En Larsson L.; Kindgren H.; Knutsson K.; Loeffler D. & Kerlund A. (eds.): *Mesolithic on the Move: Papers presented at the Sixth International Conference on the Mesolithic in Europe, Stockholm 2000*. Oxford: Oxbow Books. p.262-268.
- VIDAL, J.M.; FERNÁNDEZ, C.; PRADA, M.E., I FUERTES, M.N. (2008): «Los hombres mesolíticos de la Braña-Arintero (Valdelugeros, León): un hallazgo funerario excepcional en la vertiente meridional de la Cordillera cantábrica». *Férvédes* 5, p. 153-164.
- ZILHÃO, J. I TRINKAUS, E. (2002): *Portrait of the artist as a child: The Gravettian human skeleton from the Abrigo do Lagar Velho and its archeological-context*, ed. J. Zilhão and E. Trinkaus. Lisboa: Trabalhos de Arqueologia 22.
- ZILHÃO, J. (2005): «Burial evidence for the social differentiation of age classes in the early Upper Paleolithic». En D. Vialou, J. Renault-Miskowsky y M. Patou-Mathis (eds.): *Comportement des hommes du Paléolithique moyen et supérieure Europe: Territoires et milieux*. Liège: Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège 111. p. 231-241.